

Lubomír Doležel
Lubomír Doležel

HEETE -
RO -
COS -
MI -
CAI

Fikce a možné světy
Fikce a možné světy

Heterocosmica I

Fikce a možné světy

Lubomír Doležel

Z anglického originálu *Heterocosmica. Fiction and Possible Worlds*,
vydaného v The Johns Hopkins University Press Baltimore roku 1998,
přeložil autor.

Recenzoval prof. PhDr. Miroslav Červenka, DrSc.

All rights reserved. Published by arrangement with The Johns Hopkins
University Press, Baltimore, Maryland. No part of this book may be
reproduced or transmitted in any form or by any means electronic
or mechanical, including photocopying, or by any information storage
and retrieval system without permission in writing from Charles
University in Prague, the Karolinum Press and the Johns Hopkins
University Press.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1
www.karolinum.cz, redakcenk@ruk.cuni.cz
Praha 2026
Redakce Lenka Ščerbaničová
Obálka a grafická úprava Zdeněk Ziegler
Druhé české vydání, nezměněné

© Univerzita Karlova, 2026
© The Johns Hopkins University Press, 1998
Translation © Lubomír Doležel-dědicové, 2026

ISBN 978-80-246-6409-5
ISBN 978-80-246-6428-6 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Každou dobře složenou báseň je třeba chápat jako historii z jiného možného světa.

J. J. BREITINGER, 1740

Představivost umělců je zřídka přímo spjata s jejich situací... Naopak umělec potřebuje invenci, aby opustil svět zkušenosti, který ho sužuje, utlačuje, nudí nebo rozčiluje.

GEORGE SAND, 1854

Umělecké dílo není svou povahou ani část, ani kopie skutečného světa (jak toto označení běžně chápeme), ale svět sám o sobě, nezávislý, úplný, autonomní; a chceš-li si umělecké dílo plně přivlastnit, musíš do toho světa vstoupit, podrobit se jeho zákonům a ignorovat dočasně názory, cíle a konkrétní podmínky, které ti přísluší ve světech skutečnosti.

A. C. BRADLEY, 1901

Román nezkoumá skutečnost, nýbrž existenci. A existence není to, co se stalo, existence je říše lidských možností, všechno, čím se člověk může stát, všechno, čeho je schopen. Romanopisci kreslí *mapu existence* tím, že objevují tu či onu lidskou možnost.

M. KUNDERA, 1988

Obsah

Předmluva k americkému vydání	---	9
Předmluva k prvnímu českému vydání	---	13
PROLOG (T): Od neexistujících entit k možným světům	---	17
PRVNÍ ČÁST: Narativní světy	---	43
Vstupní termíny I	---	45
KAPITOLA I (A): Svět s jednou osobou	---	51
KAPITOLA II (T): Akce a motivace	---	67
KAPITOLA III (A): Světy s více osobami	---	85
KAPITOLA IV (T): Interakce a moc	---	105
KAPITOLA V (TP): Narativní modalita	---	121
DRUHÁ ČÁST: Intensionální funkce	---	139
Vstupní termíny II	---	141
KAPITOLA VI (TP): Ověření	---	149
KAPITOLA VII (TP): Nasycení	---	171
KAPITOLA VIII (A): Moderní mýtus	---	185
EPILOG: Fikční světy v transdukcii; postmoderní přepisy	---	197
Poznámky	---	221
Slovníček sémantiky fikčních světů	---	255
Bibliografie citovaných primárních pramenů	---	259
Sekundární literatura	---	261
Věcný rejstřík	---	291
Autorský rejstřík	---	303

Předmluva k americkému vydání

Umění lidového vypravěče nebo populárního spisovatele detektivek vytváří obměny tradičních příběhů a postav, a proto může být popsáno „narativní gramatikou“. Avšak takový model není schopen postihnout tvořivou energii umělecké literatury. Literární naratologie vyžaduje teorii *poiese*, teorii vynalézání nových příběhů novými texty. Taková teorie se nečekaně vynořuje, když přesuneme pozornost od narativu jako příběhu k narativu jako fikci. Fikce zajiště zahrnuje širší oblast, než je příběh. Právě v této širší perspektivě se však otvírají nové pohledy na narativ: začínáme chápat podmínky a principy *vymýšlení příběhu* jako zvláštní případ *tvorby fikce*.

V dnešní filozofii, estetice, literární teorii i jiných oborech nalezneme mnohé přístupy k fikčnosti. Tato kniha pojednává o fikci v rámci paradigmatu možných světů. „Možné světy“ je pojem s úctyhodnou filozofickou tradicí; byl vzkříšen v dnešní logice a analytické filozofii a odtud pronikl do teoretického diskursu přírodních, společenských i humanitních věd. Jestliže chápeme fikční narativy jako možné světy, připojujeme literární teorii k dynamické mezioborové síti a poskytujeme jí model *poiese*, který nelze nalézt v „klasické“ naratologii. Vesmír možných světů se neustále rozpíná a rozrůžňuje díky tomu, že lidské hlavy a ruce nepřetržitě tvoří nové světy. Literární fikce je patrně nejaktivnější experimentální laboratoří tohoto tvořivého podnikání.

Žijeme v období poststrukturalismu, ale toto stadium intelektuálních dějin je složitější, než jak nám je představují jeho mluvčí. Je jisté, že v anglosaské poststrukturalistické akademické kritice jsou francouzské a německé „dovozy“ populárnější než „domácí“ analytická filozofie. Komu však škodí tento podivný paradox? Analytická

filozofie udržuje v době přebujelé mnohomluvnosti střízlivého ducha kritického myšlení. Tento duch, který vyžaduje kontrolované formulování a ověřování teorií, přesnou pojmovou analýzu a vyvážené ocenění myšlenek minulosti, nezemřel, nýbrž dovedl nás do epochy výpočtové techniky.

Fikci můžeme pochopit jen v protikladu ke skutečnosti (aktualitě). Nazýváme-li skutečnost fikcí, musíme pro fikci objevit nové slovo. Jestliže přijmeme předpoklady realistické ontologie, nezabředneme do neřešitelných metafyzických otázek, nýbrž můžeme věnovat svou intelektuální energii řešení problémů, pro které máme odborné znalosti: Jak vznikají fikční světy? Jaké jsou jejich struktury a typy? Jak závisí fikční světy na literárním textu? Jak jsou rekonstruovány čtenářem? Jak se mění v dějinách literatury?

Realistická ontologie nás nezavazuje k tomu, abychom přijali zásady literárního realismu. Naopak, tato kniha vyhrazuje svou nejostřejší kritiku pro starobylou, ale stále přežívající doktrínu mimeze, teorie fikce, která tvrdí, že fikce jsou nápodobou nebo zobrazením aktuálního světa, skutečného života. Mimetická doktrína je základem populárního způsobu čtení, jenž přeměňuje fikční osoby v živé lidi, imaginární prostředí ve skutečná místa, vymyšlené příběhy v události skutečného života. Mimetické čtení, které praktikují naivní čtenáři a posilují žurnalističtí kritikové, patří mezi nejprimitivnější operace, jichž je lidská mysl schopna: obrovský, otevřený a zvoucí fikční vesmír se scvrká na model jednoho světa, na skutečnou lidskou zkušenost. Sémantika fikčnosti založená na možných světech si zasluhuje pozornost již jen proto, že nabízí alternativu k doktríně mimeze.

Popíráme-li mimetickou povahu fikce, neznamená to, že přetínáme silné svazky mezi fikcí a skutečností. Naopak, sémantika této knihy utvrzuje obousměrnou výměnu mezi nimi: v jednom směru, v konstrukci fikčních světů, básnická představivost pracuje s „materiálem“ čerpaným ze skutečnosti; v opačném směru fikční výtvořry hluboce uvlivňují naše obrazy a chápání skutečnosti. Tato výměna však může být náležitě pozorována a popsána jedině tehdy, jestliže trváme na tom, že je zásadní rozdíl mezi skutečným a fikčním. Tím, že vytyčíme pevné hranice, vyhneme se nedorozuměním, která hrozí, když nás naše estetické tužby nebo kognitivní záměry vybízejí k cestám mezi světy.

Studium literatury, aspoň od doby romantismu, se potýkalo s výzvou zásadní povahy: jak spojit „nomotetický“ a „ideografický“ výzkum, jak vyvíjet souběžně abstraktní teorii a analýzu konkrétních textů? Metoda cirkak, jejímž průkopníkem byl Wilhelm von Humboldt ve své monografii o Goethově básni *Heřman a Dorota* (1799) a kterou zpopularizoval Roland Barthes (1970) ve své práci o Balzacově povídce *Sarrasine*, je odpovědí na tuto výzvu: pojmy teorie se ověřují v analýze textů a analýza textů podněcuje nový vývoj na teoretické úrovni. V kompozici této knihy rozvíjím metodu cirkak tím, že rozlišuji tři druhy kapitol: teoretickou (T), teoretickou s příklady (TP) a analytickou (A). Tyto kapitoly odpovídají třem epistemologickým způsobům poetiky – teoretické, analytické a exemplifikatorní. Pozorujeme literární jevy z dvojí perspektivy: jako jednotliviny – literární díla, a jako univerzálie – předměty systematické teorie. Nadto je každá ze dvou částí této knihy uvedena zvláštním oddílem, ve kterém je definován její základní teoretický slovník. Odkazy na literární díla rozebíraná v kapitolách I a III jsou náhradou příkladů v čistě teoretických kapitolách II a IV. Počet analyzovaných děl je nutně omezen. Účelem teoretických kapitol je poskytnout čtenáři systematický výklad základních pojmů fikční sémantiky a zároveň ho vyzvat k tomu, aby nejen obohatil a zjemnil teorii, ale také podnikl rozbor dalších děl.

Všechny citace z neanglických primárních i sekundárních zdrojů jsou přeloženy; původní znění je citováno po překladu pouze v těch případech, kdy je nezbytné pro přesné porozumění. Seznam primárních zdrojů obsahuje pouze ta literární díla, kterým je věnována určitá pozornost, a zejména ta, k nimž jsou dány odkazy na stránku. Po citaci z přeloženého literárního textu následují dvě čísla; první odkazuje na vydání v jazyce originálu, druhé k anglickému překladu; oboje jsou obsaženy v seznamu primárních zdrojů. Odkazy na existující anglické překlady jsou dány jen pro informaci čtenáře, protože za překlady citátů jsem zodpovědný sám. Věřím, že kompozice a styl knihy podstatně usnadní její četbu. Čtenář nemusí nutně sledovat postup výkladu, nýbrž může listovat knihou podle vlastního zájmu.

Pracoval jsem na této knize po dlouhou dobu. To proto, že věřím, že i v této době mikrovlákného vaření a rychlých hotových

jídel vyžaduje příprava chutného jídla trpělivost, pozornost k detailu a dobrý čich pro okořenění. Publikoval jsem studie o fikční sémantice po více než dvacet let. Avšak všechny materiály převzatý z mých předchozích publikací byl přepracován, takže tato kniha je novým textem jak ve svém celkovém uspořádání, tak v jednotlivých formulacích.

Není možné vyjmenovat všechny přátele a kolegy, kteří svým povzbuzením, poznámkami a kritikou podnítily mé přemýšlení o fikční literatuře. Nemohu však pominout jména čtyř přátel a spolupojovníků: Benjamin Harshaw (Hrushovski), Thomas G. Pavel, Gerald Prince a Marie-Laure Ryanová. Zvláštní dík patří Nancy H. Traillové za její neocenitelnou pomoc v mém úsilí o smíření pojmové přesnosti a čtivosti.

Předmluva k prvnímu českému vydání

Autor, který překládá své dílo napsané v jazyce naučeném do jazyka rodného, je vystaven silnému pokušení. Jak se pozvolna prodírá originálem, zjišťuje, že by mnohá místa vyjádřil jinak, lépe, kdyby byl text původně psal ve své mateřštině. Má tedy využít příležitosti a text upravovat, anebo má předložit českému čtenáři věrný přepis anglického originálu? V *Narativních způsobech v české literatuře* (1993) jsem pokušení podlehl a český čtenář četl spíše přepracování než překlad. Ale v tom případě jsem měl platnou omluvu. Šlo o knihu, jejíž originál byl téměř dvacet let starý a svými kořeny sahal až do roku 1960. V případě díla *Heterocosmica* takovou omluvu nemám, a proto jsem se choval jako ukázněný a spolehlivý překladatel. Opravil jsem jen zřejmé tiskové chyby a několik neobratných nebo nejasných formulací. Soustředil jsem se na vyřešení základního dilematu, před kterým stojí každý překladatel odborné knihy: předložit text terminologicky i frazeologicky opravdu český, ale přitom věrný originálu, v tomto případě nezkreslující smysl ani mého původního textu, ani citací z odborných i literárních děl jiných autorů. Snažil jsem se dosáhnout cíle, který jsem si uložil již při psaní anglického originálu – „smířit pojmovou přesnost s čtivostí“. V češtině je tento úkol těžší, protože, jak si již postěžoval Vilém Mathesius, na rozdíl od angličtiny čeština nemá dlouhou tradici vypracovaného výkladového stylu. Obávám se, že mou cenzurou i kontrolou pozorných čtenářů mého rukopisu proklouzly některé anglicismy, ale je jich zajisté daleko méně než v dnešním českém tisku.

Hlavní oříšek byly termíny sémantiky možných světů, na níž je tato studie založena, a to proto, že jde o terminologii, která v češtině buď vůbec neexistuje, anebo není ustálena. Výsledky mého úsilí

jsou uloženy nejen v textu samém, ale také v dodatku, ve stručném odborném slovníčku. I když jsem usiloval o jednotné termíny, kontext mě nutil sáhnout ve výjimečných případech k dubletám. Tak např. používám důsledně „aktuální svět“, odpovídající termínu přijatému ve filozofii a logice možných světů. Avšak spojení „aktuální autor“ nebo „aktuální čtenář“ jsou v češtině nevhodná, protože se v nich prosazuje základní (tj. časově orientovaný) význam přídavného jména. Obtížné byly také terminologické volby v oboru teorie akce. Termín „action“ překládám „akce“ v případech, kdy jde o výrazně jednorázovou událost, a také v samém označení teorie. Jako hlavní ekvivalent jsem však zvolil „konání“, s občasnou variantou „jednání“. Jedním z největších problémů bylo ustanovit se na překladu termínů „agent“ a „patient“. „Agent“ nelze přeložit českými slovy „agent“, „činitel“ ani „jednatel“, protože tato slova mají v češtině jiný, ustálený primární význam. Vybral jsem termín „konatel“, který *Slovník spisovného jazyka českého* dokládá z Viléma Mathesia a který morfologicky odpovídá základnímu termínu skupiny. Po dlouhém váhání jsem se rozhodl překládat anglický „patient“ jako „trpitel“ (opíraje se o gramatický termín „trpný rod“), avšak toto řešení nepovažuji za ideální a konečné. Anglický „accident“ (zřejmě latinského původu) překládám jako „akcident“, povzbuzen výskytem tohoto slova (s označením kniž.) ve *Slovníku spisovného jazyka českého*. Myslím, že si na ně budeme muset zvyknout jako na teoretický termín, protože běžná „nehoda“ znamená pouze „nešťastný akcident“, pojetí příliš úzké pro teorii akce. Velmi vhodným termínem by bylo starobylé české slovo „případek“, ale to se bohužel používá nebo používalo pro „akcidencia“ ve smyslu „znaky nebo vlastnosti něčeho“. Zvláště důležité pro český výkladový styl je nepředpojaté řešení prastarého sporu o využívání těch terminologických dublet, z nichž jedna je cizího, druhá domácího původu. Můj výběr je opět podmíněn kontextem. Držím se termínu „intence“ a „intencionální konání“, ale uchyluji se k synonymu domácího původu, když překládám „intended state“ jako „zamýšlený stav“.

Při citování z literárních textů, které jsou původně napsány v jazycích jiných než čeština, bylo mým ideálem udát titul a bibliografické údaje existujícího českého překladu, převést všechny stránkové odkazy z původního vydání na český překlad, zkonfrontovat tento překlad s originálem a podat svou vlastní verzi, kterou pova-

žuji za nevýstižnější. Tento cíl však nemohl být splněn u knih, které nebyly zatím do češtiny přeloženy (údaje ověřeny katalogem Národní knihovny). V tom případě zůstává titul v původním jazyku, stránkové odkazy poukazují k vydání udanému v seznamu primární literatury a překlady jsou čistě mou zodpovědností. S touto praxí souvisí ještě jedna technická maličkost: jména ženských autorů jsou přechýlena v textu, ale v závorkových odkazech zachovávám původní znění, které je dáno v seznamu primární či sekundární literatury.

Český překlad této knihy by nikdy nebyl spatřil světlo světa bez iniciativy a aktivní podpory PhDr. Jaroslava Jirsy, ředitele Nakladatelství Karolinum, a mého bývalého žáka profesora Jiřího Krause, prorektora Karlovy univerzity. Patří jim můj vřelý dík. Bohumil Fořt, vědecký redaktor prof. Miroslav Červenka a redaktorka Lenka Ščerbaničová si zaslouhují poděkování za pozorné pročtení rukopisu a návrhy úprav, které zlepšily podstatně původní znění, aniž zasáhly do mého stylu. *Last but not least* děkuji redaktoru Petru Valovi, který vzorně koordinoval výměnu mezi autorem a nakladatelstvím; jeho zásluhou je toto má první kniha, jejíž rukopis se přenášel čistě elektronicky.

PROLOG (T)

Od neexistujících entit k možným světům

Fikčnost je populární téma moderní logiky a filozofie; je tu úzce spjato s prastarým sporným problémem neexistujících entit. Dosavadní diskuse se soustředila na dvě otázky: (1) jaká je ontologická povaha neexistujících nebo fikčních jednotlivin (zlatá hora, Odysseus, současný král Francie); (2) jaký je logický status fikčních zobrazení, zejména jakou povahu má reference fikčních výrazů a jaké jsou pravdivostní podmínky fikčních vět. Neuspokojivost filozofické diskuse je pouze částečně způsobena složitostí těchto otázek. Hlavním viníkem je atomistický přístup, který zatěžuje analytickou filozofii. Analytici filozofové mají odpor k „budování systémů“ (Lindenfeld 1980, s. 198) a praktikují zastaralou předstrukturní (předsystémovou) metodologii. Druhým viníkem je to, že dnešní filozofování si libuje v izolaci. P. F. Strawson klade požadavek, aby „jednou z hlavních hnacích sil filozofie bylo... uvádět ve vztah a spojovat nějakým pochopitelným způsobem naše různé intelektuální a lidské záležitosti“ (1992, s. 12). Současná filozofie, na rozdíl od filozofie klasické, tuto „hnací sílu“ postrádá. Současné humanitní a společenské vědy vyvinuly subtilní metody zkoumání a formulovaly teorie vysoké úrovně. Dnes již není možné pěstovat uspokojivě filozofii jazyka, literatury, duševních jevů nebo lidské společnosti, a přitom zcela ignorovat lingvistiku, literární vědu, psychologii, sociologii. Při uvažování o problému fikčnosti filozofové nemohou nadále opomíjet teoretický vývoj v literární vědě, sémiotice, uměnovědě, antropologii atd.¹ Na druhé straně badatelé v oboru literatury a umění bývají jen zřídka ovlivněni duchem kritického myšlení a pojmové přesnosti, který vyzařuje z analytické filozofie, protože se

poddávají nízké teoretické a pojmoslovné úrovni svých oborů. Avšak dnes, v našem interdisciplinárním věku, se nemůžeme cítit dobře ve „skvělé izolaci“; máme schopnost, ba povinnost směřovat k jednotné teorii fikčnosti.

Základy pro jednotnou teorii musíme připravit tím, že různá pojetí fikčnosti, která byla formulována v izolaci, shromáždíme a pak porovnáme nebo je postavíme do protikladu. Zastávám názor, že fikčnost je primárně sémantický jev umístěný na ose „zobrazení (znak) – svět“; nepopírám její formální a pragmatické stránky, ale přisuzuji jim druhotnou teoretickou úlohu. Ve shodě s tímto názorem zaměřuji tento prolog na existující sémantiky fikčnosti, zatímco formálních a pragmatických teorií se pouze dotknu (Pr.1.5).

1. Rámec jednoho světa. Nejznámější teorie fikčnosti jsou založeny na předpokladu, že je pouze jedno legitimní univerzum diskursu (oblast reference) – aktuální svět. Představím tyto sémantiky v logickém, nikoliv chronologickém pořadí, v pořadí, které odpovídá tomu, do jaké míry přijímají legitimnost fikčních zobrazení.

1.1. Bertrand Russell: prázdné výrazy. Russellův názor představuje krajní pozici ve fikční sémantice jednoho světa, protože tento filozof byl naprosto důsledný ve svém „robustním“ realismu: „Je pouze jeden svět, „skutečný“ svět... Samou podstatou fikce je to, že pouze myšlenky, city atd. v Shakespearovi a jeho čtenářích jsou skutečné, a že není vedle nich objektivní Hamlet“ (1919, s. 169).² Russell bezvýhradně přijímá nutné důsledky modelu jednoho světa: fikční entity neexistují, fikční výrazy postrádají referenci (jsou „prázdné“) a fikční věty jsou nepravdivé. Fikční entity jsou hozeny do jednoho pytle s jinými neexistujícími entitami – nemožnými předměty (kulatý čtverec), prázdnými matematickými výrazy (sudé prvočíslo jiné než 2), mylnými označeními (dnešní král Francie), odloženými vědeckými pojmy (flogiston) apod. – a sdílejí jejich ontologický a logický osud.³

Jádrem Russellovy logiky neexistujících entit je jeho dobře známá teorie popisů ([1905] 1974). Nemusím tu vykládat podrobnosti této analýzy, která podle Russellova mínění vylučuje prázdné výrazy z logického jazyka a racionálního diskursu. V této souvislosti mě zajímají pouze důsledky Russellova názoru pro teorii literárních fikcí. Protože jména fikčních jednotlivin jsou prázdné výrazy, mají věty „Ema Bovaryová spáchala sebevraždu“ a „Ema Bovaryová zemřela na

tuberkulózu“ tutéž pravdivostní hodnotu – obě jsou nepravdivé. Nemůžeme rozhodnout o individualizujících vlastnostech fikčních jednotlivin, nemůžeme popsat jejich zjev nebo jednání.⁴ Russell se snažil obejít tyto nepřijatelné důsledky tvrzením, že do propozic vstupují pouze pojmy a že na této rovině můžeme činit rozdíl mezi jednorozcem a mořským hadem: „Potkal jsem jednorozce‘ nebo ‚potkal jsem mořského hada‘ jsou tvrzení dokonale smysluplná, jestliže víme, co to je jednorozec nebo mořský had, tj. jestliže známe definice těchto vybájených oblud... Protože je smysluplné (i když nepravdivé) říci ‚Potkal jsem jednorozce‘, je zřejmé, že správná analýza této propozice neobsahuje složku ‚jednorozec‘“, ačkoliv obsahuje pojem ‚jednorozec‘“ (1919, s. 168). Russell nevysvětluje, jaký je původ naší znalosti fikčních pojmů. Avšak přiznává, že fikční výrazy, i když postrádají referenci, nepostrádají smysluplnost, opouští ve skutečnosti svou krajní pozici a nevědomky přechází k slabšímu pojetí fikční sémantiky jednoho světa, k doktríně Gottloba Frega.

1.2. Gottlob Frege: čistý smysl. Fregeův sémantický výklad fikce spočívá na jeho dobře známém rozlišení mezi dvěma složkami významu, referencí (*Bedeutung*) a smyslem (*Sinn*). Reference je označení určité entity světa; smysl – „způsob danosti“ reference ([1892] 1969, s. 41). Frege nepřipouští fikční referenci: jestliže je „Odysseus“ fikční jméno, pak postrádá referenci (s. 47). V této otázce jsou Frege a Russell zajedno. Nemůže tomu být jinak, protože oba upírají fikčním entitám domov: za fikčními slovy nejsou žádné světy. Avšak Fregova sémantika je dvojrozměrná, a proto může tvrdit, že fikční výrazy (zobrazení), i když jsou bez reference, mají význam; jejich význam je ustanoven a vyčerpán smyslem. Zároveň je možno stanovit slabší pravdivostní podmínky pro fikční věty: protože postrádají referenci, postrádají pravdivostní hodnotu, tj. nejsou ani pravdivé, ani nepravdivé.⁵ Fikce je nedílnou součástí poezie (*Dichtung*), jazyka čistého smyslu, osvobozeného od reference a pravdivostního hodnocení. Básnický jazyk musí být takto osvobozen, aby mohl sloužit svému vlastnímu účelu, poskytovat „estetický požitek“. Naproti tomu jazyk vědy může plnit svůj účel, poznání, pouze je-li referenčním jazykem podrobeným pravdivostnímu hodnocení (s. 48). Rozlišení kognitivního (referenčního) a básnického jazyka (jazyka čistého smyslu) nás vede k tomu, abychom označili Fregovu doktrínu jako sémantiku jednoho světa s dvěma jazyky.

Teprve po létech byl rozpoznán význam Fregových idejí pro logickou sémantiku (viz např. Dummett 1973; Sluga 1980; Carl 1994; Schirn, ed. 1976; Sluga, ed. 1993, zejména sv. 4) a do jisté míry i pro literární teorii (Gabriel 1975; Levin 1978; Doležel 1982). Fregovské pojetí je implicitně přítomno, kdykoliv je požadována funkční a sémantická opozice (rozdíl v účelu a pravdivostních podmínkách) mezi jazykem poznání a jazykem fikce.⁶ Přestože je tento požadavek velmi významný (Pr.3; VI, 1), nemůžeme skrývat vážné úskalí ve Fregově pojetí jazyka čistého smyslu: je-li smysl určen na základě reference, tj. jako „způsob danosti“ reference, pak se zdá nemožné mluvit o smyslu výroků, které referenci postrádají. Tuto nesnáz rozpoznal Evans: „Není opravdu jasné, jak může být s nějakým výrokem spojen způsob danosti, jestliže neexistuje předmět, který může být dán“ (1982, s. 22). Je zřejmé, že myšlenka jazyka čistého smyslu může být logicky přijatelná jedině tehdy, bude-li smysl určen nezávisle na referenci. Tohoto přetvoření smyslu je dosaženo v Saussurově teorii významu.

1.3. Ferdinand de Saussure: sebereference. Saussure byl přesvědčen, že pojem reference je svázán se zastaralým, primitivním pojetím jazyka jako průhledného média, jako nomenklatury, tj. „listiny výrazů, z nichž každý odpovídá určité věci“ ([1916], 1972, s. 97). V protikladu k „pasivnímu“ referování přisuzuje Saussure jazyku aktivní sémiotickou roli. Význam jazykového znaku není určen na vnější ose „jazyk – svět“, nýbrž na vnitřním svazku „označující (signifiant) / označované (signifié)“. Formě jazykového výrazu, označujícímu, je přisuzován význam, označované, konvencí. Sémantická struktura jazyka se tak stává nezávislou na strukturách světa. Nyní je k dispozici pojem smyslu, který není závislý na referenci: smysl je určen formální strukturou označujícího.⁷

Saussurovy názory měly silný vliv na lingvistiku a literární sémantiku 20. století. Inspirovaly také vlivnou teorii básnického jazyka: osvobozen od mimojazykové reference básnický jazyk je „sebereferenční“.⁸ Je aktivním zdrojem nových významů, které vznikají nekonvenčním přetvářením svazku označující / označované. Důležitost Saussurova pojetí pro pochopení tvorby básnického významu je mimo pochybnost. Avšak jaký je osud pojmu fikčnosti v sémantice bez reference? Pátrání po teorii fikčnosti v této sémantice končí zklamáním. Saussure sám se nad tímto problémem neza-

mýšlel a jeho pokračovatelé se mu buď vyhýbali, anebo ho rozpustili v pojmu básnického jazyka. Literární sémantiky inspirované Saussurem vyhlásily „moratorium na problematiku reference“ (Pavel 1986, s. 10) a v důsledku toho jsou teoriemi poetičnosti, nikoliv fikčnosti.⁹

V této chvíli začínáme mít podezření, že rámec jednoho světa není vhodný základ pro fikční sémantiku. Russellovým fikčním entitám chybí vlastnosti a teoreticky jsou vysvětleny tím, že jsou zlikvidovány. Ve Fregově a Saussurově sémantice je fikčnost pohlcena širší kategorií, která je charakterizována nepřítomností reference – básnictvím (v případě Fregově) a jazykem (v případě Saussurově). Než však ztratíme zcela důvěru v rámec jednoho světa, musíme ještě přezkoumat nejstarobylější a nejautoritativnější verzi fikční sémantiky, doktrínu mimeze. Mimetická sémantika má původ ve filozofii, ale byla vždy pěstována především v estetice a v literární teorii; na rozdíl od filozofických a logických sémantik, kterými jsme se dosud zabývali, byla mimeze vysloveně navržena jako teorie fikčních zobrazení.

1.4. Mimeze: skutečné prototypy. Od samého počátku, tj. od výroků Sokratových (zaznamenaných Xenofontem) a od děl Platonových a Aristotelových, dominovala mimetická doktrína okcidentální estetické myšlenky (viz Doležel 2000, s. 46–50). Její hlavní myšlenka se zdá zcela jasná: fikční entity jsou odvozeny ze skutečnosti, jsou to napodobeniny nebo zobrazení entit skutečně existujících. Avšak během své dlouhé vlády se tato doktrína vykládala mnoha různými způsoby, a tak se stala teoreticky zmatenou. Chceme-li zjistit, co současná mimetická sémantika tvrdí o fikci, musíme vyvodit její teoretické principy z interpretační praxe mimetických kritiků.

Základním krokem mimetické interpretace je přisoudit fikční entitě skutečný prototyp. Ve vědecké i popularizační literatuře můžeme snadno nalézt stovky více nebo méně pravděpodobných návrhů. Pro náš účel postačí dva poměrně čerstvé příklady: Riothamus, král Britů z 5. století, je historickým prototypem legendárního krále Artuše (Ashe 1985); komorník Edvarda II. jménem Robert Hode je prototyp Robina Hooda (Bellamy 1985). Určující princip těchto interpretací lze vyjádřit v podobě funkce, kterou nazývám *mimetická funkce*:

fikční jednotlivina J(f) zobrazuje skutečnou jednotlivinu J(s).